

МІЖ ДВОМА РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИМИ КАМΠΑНИЯМИ: ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ І СОЦІАЛЬНІ ЯВИЩА¹

Російська імперія протягом всього XIX ст. поступово розширювала свої кордони та крок за кроком зміцнювала свої політичні позиції на міжнародній арені. Перша половина століття ознаменувалася для неї низкою складних, але переможних баталій як на Сході, так і на Заході. Мирні договори, укладені згодом, яскраво засвідчували зростаючий статус Росії. На східних кордонах важливими суперниками Російської імперії тривалий час були Перська держава та Оттоманська Порта. Однак низка воєнних кампаній початку століття проти Персії докорінно змінили ситуацію у цьому регіоні. Російсько-іранська війна 1804–1813 рр. скінчилася укладенням Гюлістанського мирного договору, а війна 1826–1828 рр. остаточно закріпила зверхність Росії на цих теренах, а її підсумки визначили зміст Туркманчайського трактату.

Час і політичні реалії міжнародного становища визначили більш сильного і вагомого супротивника, з яким Росія мала ще неодноразові воєнні сутички. Російсько-турецькі війни 1806–1812 рр. та 1828–1829 рр. закінчилися Бухарестським та Адріанопольським мирними договорами відповідно та перемогою російської армії.

Друга половина XIX ст. і стала визначальною у військовому суперництві двох імперій. Державою, з якою не було досягнуто усіх “остаточних домовленостей”, на довгі роки залишалася Туреччина. Характерними у цьому протистоянні стали події останніх двох збройних російсько-турецьких конфліктів у другій половині XIX ст. Це війна 1853–1856 рр. (Кримська війна) та війна 1877–1878 рр.

Хронологічні рамки нашого дослідження охоплюють час перебігу подій, що обмежуються цими двома відомими історичними датами. Джерелознавча база про минуле цього історичного періоду представлена архівними матеріалами, що зосереджені головним чином у ЦДІАК України. Основна маса залученого до нашої

розвідки матеріалу є невідомі широкому загалу актови справи.

Передовсім слід зазначити, що джерела подібного характеру не є першорядними за своїм значенням. Але разом з тим вони значимі як свідки епохи, оскільки сповнені елементів документальної описовості щоденно-побутового характеру. Крім того, вони відкривають тло епохи через спектральні особливості внутрішньої політики держави, що завжди опосередковано відбивається і зливається з характером зовнішньої політики при наявності зовнішнього ворога. Україна на той час не була прямим учасником міждержавної політики, але як вагома складова Російської імперії, до того ж яка мала кордони з Туреччиною по морю, запозичила всі елементи як зовнішньої, так і внутрішньої атрибутики, що відходили від центру управління імперією до всіх її регіонів та околиць. Відповідно місцева управлінська документація збагачувалася матеріалами, що охоплювали пласти багатьох аспектів та структур тогочасного управлінських і виконавчих органів, а також характеризувати місцеву ситуацію, що була прямим відображенням всіх загальнодержавних векторів зовнішньої та внутрішньої політики.

Основними фондами, де зосередилися характерні для цього періоду матеріали, є: 442 (Канцелярія Київського, волинського та подільського генерал-губернатора), 707 (Управління київського учбового округу), 127 (Київська духовна консисторія), а також 169 (Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир), 192 (Платон – митрополит Київський і Галицький), 489 (колекція справ про польські повстання), 1252 (штаб-офіцер Корпусу жандармів у м. Одесі), 1475 (Галагани), 2056 (Святополк-Мирський Д.І.).

За походженням джерела, що характеризують цей проміжок часу, головним чином можна розподілити на дві групи: офіційні урядові документи, що надходили від центру до всіх урядових закладів в усі

кінці імперії; друга група – це матеріали, що стосуються місцевого самоврядування, розпоряджень на місцях та листування чиновників високого рангу.

Джерельна база є надто розпорошеною, але разом з тим вона є складовою широким процесів, що відбувалися як у цілому в державі, так і за її межами. Ще однією характерною рисою є те, що всі вони є передумовою чи наслідком подій більш загального і широкого масштабу. Саме тому вони є тими складовими елементами, що у своїй сукупності допомагають досліднику більш цілісно та розлого вивчати події минулого, не залишаючи поза увагою допоміжних матеріалів для повноти дослідницького процесу.

Оскільки цей процес зовнішньополітичних відносин стосується безпосередньо Оттоманської Порти, в архіві є чимало різноманітних свідчень про увесь проміжок досліджуваного періоду. Зокрема, там є чимало доказів того, що піддані цієї країни постійно перебували під контролем російської адміністрації. Це стосувалося всіх прошарків населення. Найчастіше все ж актові матеріали стосувалися представників торгівлі [ф. 442, оп. 53, спр. 177, арк. 1–3] та студентів [ф. 442, оп. 803, спр. 258]. Економічні відносини є вагомою і важливою складовою процесу зовнішніх відносин. При цьому кількість актових матеріалів подібного типу збільшується відразу ж, як між державами поглиблюється торгівля, а міждержавні відносини базуються на мирі та взаєморозумінні [ф. 442, оп. 770, од. зб. 143, арк. 157–163; ф. 442, оп. 770, од. зб. 143, арк. 128–152]. Така увага до купців є не випадковою, бо саме ці особи часто перетинали державні кордони. Тут слід зауважити, що “турецькі піддані” є широким поняттям стосовно визначення етнічної приналежності. Адже підданими Османської імперії були представники як східних, так і слов’янських народів та етносів. Наприклад, документи вказують, що серед тих, хто прибув на навчання до освітніх закладів Києва, основу складали уродженці Валахії та Болгарії [ф. 707, 1 стіл, оп. 19, спр. 470].

Частина урядових документів регламентувала та упорядковувала цивільні взаємовідносини між громадянами власної та сусідньої держави [ф. 127, оп. 906, спр. 377], оскільки цього вимагали обста-

вини та загальнодержавний порядок.

Характерними справами, що засвідчують доброзичливість міждержавних відносин, є прийом уповноважених представників інших держав. У період між двома війнами на українських територіях побували деякі з високопосадовців Туреччини, прийняті з усією урочистістю в Києві у відповідності до існуючих правил того часу [ф. 442, оп. 54, спр. 332, арк. 1–4].

Проте зовсім іншого характеру і забарвлення набувають ті донесення і листування впливових державних осіб, що передували загостренню взаємовідносин між Портою і Росією. Зокрема, похваляється надходження донесень про ситуацію поблизу кордонів [ф. 442, оп. 799, спр. 44, арк. 129], а також всередині тих країн, що зовсім скоро могли змінити статус друга на супротивника [ф. 489, оп. 1, спр. 175, арк. 3]. Доповнюють цю картину й матеріали про хід бойових дій, що зберігаються в архівосховищах України. Незважаючи на свою уривчастість, вони мають доповнюючий характер та містять цікаві відомості щодо характеристики епохи та подій минулого як джерела особового походження [ф. 1475, оп. 1, спр. 942, 944, арк. 1–2; ф. 192, оп. 1, од. зб. 165, арк. 1–8].

Характерними є матеріали релігійного забарвлення, що стосувалися погіршення міждержавних відносин між Російською імперією та Оттоманською Портою. Церква в усі часи прагнула надавати допомогу християнському населенню, якщо цього до того ж вимагали державні інтереси. Актіві матеріали засвідчують активність у допомозі та співчутті християнському населенню, що перебувало під впливом держави, основною релігією якої був іслам [ф. 169, оп. 8, спр. 2558]. Така діяльність православної церкви була важливою деталлю підтримки народів, що таким чином ставали “братніми” в очах усього населення Російської імперії [ф. 2056, оп. 1, од. зб. 317, арк. 112–113], а разом з тим і давала підтримку у боротьбі з ворогом, що сповідував іншу релігійну ідеологію.

Опісля закінчення воєнних кампаній з’являються документи, що регламентували ставлення до військовополонених чи тих, хто змінив своє підданство на користь держави-переможниці, визначали їхнє становище на території супротивника, а відповідно й вимагали дотримання у цих

питаннях правил міжнародних конвенцій та протоколів мирних договорів із супротивником [ф. 2056, оп. 1, од. зб. 47 (№ 5); ф. 442, оп. 830, спр. 4, арк. 2].

Документи загального та повсякденного урядового характеру є красномовним свідченням загострення чи послаблення політичних та дипломатичних відносин, відображають векторну спрямованість зов-

нішньої політичної діяльності крізь призму внутрішньополітичних заходів, і навпаки. Тобто ці два процеси перебувають у прямій взаємодії та русі, тому залучення до наукового обігу та дослідження матеріалів українських архівосховищ є важливим етапом на шляху до розвитку пізнання минулого та висвітлення сторінок як власної історії, так і історії інших країн і народів.

¹ За матеріалами ЦДІАК України.

ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 442. Канцелярія київського, волинського та подільського генерал-губернатора, оп. 799, спр. 44, арк. 129. О сосредоточении турецких войск по Дунаю на границе с Россией. Из рапорта радзивиловского полицейского чиновника от 19 марта 1849 г.

ЦДІАК України, ф. 442. Канцелярія Київського, волинського та подільського генерал-губернатора, оп. 803, спр. 44, арк. 258. Дело о сборе сведений о турецких подданных, проживающих в Киевской, Волынской, Подольской губ. и обучающихся в Киевском университете, во второй гимназии и других учебных заведениях. 30 октября 1853 г. – 22 февраля 1854 г.

ЦДІАК України, ф. 707. Управління Київського навчального округу, 1 стіл, оп. 19, спр. 470, арк. 1–8. Дело ведомости о турецких подданных, обучающихся в учебных заведениях Киевского учебного округа. 1853 г.

ЦДІАК України, ф. 442. Канцелярія Київського, волинського та подільського генерал-губернатора, оп. 804, спр. 230. Дело о зачислении в арестантские роты и высылке в Сибирь взятых в плен турецких подданных, называемых себя “некрасовцами или липованами”. 21 мая 1854 г. – 24 августа 1856 г.

ЦДІАК України, ф. 192. Платон – митрополит Київський і Галицький, оп. 1, од. зб. 165, арк. 1–8. Статья неизвестного автора “Критическое и политическое описание действий и мнений Турции, Англии, Франции и Австрии по отношению к России”. Рукописная копия.

ЦДІАК України, ф. 442. Канцелярія Київського, волинського та подільського генерал-губернатора, оп. 33, спр. 1584, арк. 1–298. Ведомости о проживающих в г. Киеве иностранных подданных, в том числе турецких. 1856 г.

ЦДІАК України, ф. 707. Управління Київського навчального округу, оп. 22, спр. 292, арк. 1–3. Дело об избрании турецким медицинским обществом г. Константинополя профессоров Киевского университета Алферьева и Меринга членами-корреспондентами того общества. 20 июня – 13 июля 1856 г.

ЦДІАК України, ф. 1252. Штаб-офіцер Корпусу жандармів у м. Одесі, оп. 1, спр. 141, арк. 1–71. Дело о производстве следствия о вывозе в Константинополь девушек для продажи. 1858–1859 гг.

ЦДІАК України, ф. 442. Канцелярія Київського, волинського та подільського генерал-губернатора, оп. 36, спр. 1696, 1699, 1700, 1703. Ведомости о проживании в Юго-Западном крае иностранных подданных, в том числе турецких, и роде их деятельности. 1859 г.

ЦДІАК України, ф. 442. Канцелярія Київського, волинського та подільського генерал-губернатора, оп. 37, спр. 1205, 1210–1212. О турецких подданных, проживающих в Юго-Западном крае, и роде их деятельности. Из ведомостей об иностранцах, прибывших в Россию.

ЦДІАК України, ф. 127. Київська духовна консисторія, оп. 906, спр. 377. Вступление в брак турецких подданных с русскими подданными. 1861 г.

ЦДІАК України, ф. 442. Канцелярія Київського, волинського та подільського генерал-губернатора, оп. 770, од. зб. 143, арк. 157–163. Трактат о торговле, заключенный между Россией и Турцией. 17 февраля 1862 г.

ЦДІАК України, ф. 442. Канцелярія Київського, волинського та подільського генерал-губернатора, оп. 770, од. зб. 143. Телеграфная конвенция, заключенная между Россией и Турцией. Инструкция по производству международной телеграфной корреспонденции. 1862 г.

ЦДІАК України, ф. 489. Колекція справ про польські повстання, оп. 1, спр. 175, арк. 3. Донесение русского посланника в Константинополь Игнатьева № 245 от 15. VI. 1868 г. о падении автори-

тета Садык-паши в Турції из-за чрезмерного покровительства польским емігрантам. Копія.

ЦДІАК України, ф. 442. Канцелярія Київського, волинського та подільського генерал-губернатора, оп. 815, спр. 432, арк. 1–4. Дело о пансионере Императорской академии художеств, выехавшем в Турцию и занимающемся там написанием картин для султанского дворца. 12–19 ноября 1865 г.

ЦДІАК України, ф. 489. Колекція справ про польські повстання, оп. 1, спр. 176, арк. 1–2. Донесения русского посланника в Константинополе Игнатьева директору Азиатского департамента № 199 от П. В. 1865 г. о встречах польского эмиссара Иордана с кокандским посланцем, которого он убеждал жаловаться Англии и Франции на притеснения России; о побегах из турецкой армии в связи с готовящейся экспедицией. 1865 г.

ЦДІАК України, ф. 169. Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир, оп. 8, спр. 2558. Дело о сборе пожертвованной для христианских общин в Турции. 1872 г.

ЦДІАК України, ф. 707. Управління Київського навчального округу, оп. 40, спр. 6, арк. 22–25. Переписка с Киевским, подольским и волинским генерал-губернатором о предоставлении пасынку бывшего великого визиря Турции Осман-бею зала 2-й Киевской гимназии для чтения лекций. 1–8 марта 1874 г.

ЦДІАК України, ф. 442. Канцелярія Київського, волинського та подільського генерал-губернатора, оп. 53, спр. 177, арк. 1–3. Дело о разрешении турецкому подданному Курману А.К. изготовлять кумыс в г. Киеве. 10 мая – 21 мая 1874 г.

ЦДІАК України, ф. 442. Канцелярія Київського, волинського та подільського генерал-губернатора, оп. 54, спр. 332, арк. 1–4. Дело о проезде турецкого посла Кабули-паши через Киев в Петербург. 3–11 ноября 1875 г.

ЦДІАК України, ф. 442. Канцелярія Київського, волинського та подільського генерал-губернатора, оп. 55, спр. 1, арк. 4, 5. Сообщение из Константинополя и киевского полицмейстера о прибытии в г. Киев бывшего министра и посла Турции в Париже Ахмеда Вуфика Эфенди для ознакомления с государственным устройством и общественной жизнью России. 12 июля – 6 августа 1876 г.

ЦДІАК України, ф. 2056. Святополк-Мирський Д.І., оп. 1, од. зб. 317, арк. 112–113. О неслыханных злодействах турок над христианскими народами. Из письма Михаила к Мирскому. 1876 г.

ЦДІАК України, ф. 1475. Галагани, оп. 1, спр. 942, 944, арк. 1–2. Письмо графу К.Н. Ламсдорф – Галагану от унтер-офицера Пельгунова с описанием военных действий между Черногорией и Турцией. 1877 г.

ЦДІАК України, ф. 2056. Святополк-Мирський Д.І., оп. 1, од. зб. 47 (№ 5). Письмо Святополк-Мирского по вопросу об обустройстве турецких офицеров, перешедших к русским. 1878 г.

ЦДІАК України, ф. 442. Канцелярія Київського, волинського та подільського генерал-губернатора, оп. 830, спр. 4, арк. 2. Циркуляр Министерства внутренних дел от 4 декабря 1879 г. об отсутствии надобности сообщать турецкому правительству об умерших в России бывших турецких военнопленных, принявших русское подданство. 1879 г.